

УДК: [2–136.8:392.61]:930.85(477)

ДЖЕРЕЛА РОДЮЧОСТІ В ДАВНІХ КУЛЬТАХ

кандидат філологічних наук, доцент, Кухаренко О.О.

Харківська державна академія культури, Україна, Харків

Розглядаються джерела родючості в тотемному культі й світогляді первісних землеробів. У результаті зіставлення ведмежого свята північних народів з тотемним святом первісних мисливців доводиться, що елементи родючості, пов'язані з сексуальним началом, зберігаються й повторюються в подальшому з надзвичайною точністю. Порівняння елементів мисливського світогляду з землеробським дає підстави стверджувати, що один трансформувався в інший, оскільки в основі обох знаходиться статевий акт, як необхідна умова для розмноження звіра й отримання врожаю. Їх сталість і життєздатність дозволяють знаходити відповідники в надбанні українського народу, зокрема традиційних звичаях і обрядах.

Ключові слова: культ родючості, тотемізм, ведмеже свято, землеробство.

Кухаренко А.А. Источники плодородия в древних культах / Харьковская государственная академия культуры, Украина, г. Харьков

Рассматриваются источники плодородия в тотемном культе и мировоззрении первобытных земледельцев. В результате сопоставления медвежьего праздника северных народов с тотемным праздником первобытных охотников доказывается, что элементы плодородия, связанные с сексуальным началом, сохраняются и повторяются в дальнейшем с чрезвычайной

точностью. Сравнение элементов охотничьего мировоззрения с земледельческим дает основания утверждать, что одно трансформировалось в другое, поскольку в основе обоих находится половой акт, как необходимое условие для размножения зверя и получения урожая. Их устойчивость и жизнеспособность позволяют находить соответствия в достоянии украинского народа, в частности в традиционных обычаях и обрядах.

Ключевые слова: культ плодородия, тотемизм, медвежий праздник, земледелие.

Kukhareenko O. Sources of Fertility in ancient cult / Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine, c. Kharkiv

Sources of fertility in totemic cults and world outlook of primitive farmers are viewed. In the result of comparison of the bear holiday of the people of the North with totemic feast of primitive hunters it is proved that elements of fertility related to sexual rudiment, are preserved and repeated in the future with exceptional accuracy. Comparison of the elements of the hunting world outlook with the farming one, affords ground for affirming that one is transformed into another since at the bottom of both is sexual intercourse as a necessary condition for multiplication of animals and harvest. Their steadiness and vital capacity make possible to find correspondences in cultural heritage of the Ukrainian people, namely traditional national customs and ceremonies.

Key words: cult of fertility, totemism, bear holiday, farming.

Постановка проблеми. Сьогодні ні в кого не викликає сумніву наявність елементів культу родючості в українських традиційних обрядах, національній символіці, народній творчості. Однак існує наукова проблема прослідкувати трансформацію культу від найдавніших міфологічних і релігійних реліктів. А для цього слід

визначити не лише весь ланцюг перехідних етапів, необхідно насамперед встановити моменти та причини виникнення джерел родючості в найдавніших культурах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням побутування, сакралізації й трансформації культу родючості займається не лише культурологія, а й інші споріднені науки – народознавство й мистецтвознавство, етнологія й фольклористика, психологія й релігієзнавство. Представниками цих наукових спрямувань досягнуто певних результатів, а завдяки працям В. Балушка, О. Боряк, І. Ігнатенко, Г. Кабакової, О. Кісь, М. Маєрчик можна говорити про здобутки на національному рівні.

Мета дослідження. Ґрунтовні дослідження потребують звернення до джерел тих явищ, котрі відображають аспект родючості в українській традиційній культурі. Збереження й трансформація світоглядних основ, зміна укладів і форм існування громад, розвиток і становлення міфології й релігії – все це в різних пропорціях впливало на становлення національної культури. Наше завдання: в звичаях і обрядах, символіці й творчості знайти прадавні світоглядні тенденції, котрі так чи інакше стосуються заявленої теми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними етапами становлення культу родючості є існування його елементів в тотемних культурах та світогляді первісних землеробів. Тотемний культ звіра передбачав спорідненість певної групи людей із якимось видом тварин чи рослин, а також пов'язані з цією вірою обряди та церемонії [3, с. 27]. Осіб одного тотема об'єднувала священна заборона (табу) на вбивство тотемного звіра та на вживання його м'яса. Основою для такого твердження є ритуальні ведмежі кладовища, знайдені в печерах Альп, Північного Причорномор'я та Кавказу. До захоронення належали лише

черепи та кістки лап – ті частини туші звіра, на які поширювалося табу; тому вони не вживалися в їжу, а підлягали похованню.

Зрозуміти світогляд і сенс обрядів наших далеких предків ми можемо, порівнявши їх із обрядами народів, що перебувають на значно нижчому й навіть примітивному рівні розвитку – айнів, евенків, кетів, мансі, нівхів та ін. Ведмеже свято, що існує в цих народів, являє собою «комплекс обрядів, пов'язаних із полюванням на ведмедя, білуванням його туші, використанням у їжу його м'яса, «похованням» його черепа та кісток» [2, с. 78].

Ведмеже свято широко досліджене, однак дослідження ці дуже неоднозначні. Що ж стосується елементів статевого питання, загальновідомо, як до цього ставилися науковці в Російській імперії та Радянському Союзі. Незважаючи на такий підхід, слід відзначити два найґрунтовніші дослідження, опубліковані в 1914 та 1948 рр., що належать Б. Пілсудському й Б. Васильєву.

Статеве питання, котре являє основу родючості, в культурі, присвяченому розмноженню тварин, є очевидним; мисливські племена переносили його на приплід звірів, що був головним промислом і чи не єдиним шляхом до виживання. Цілком зрозуміло, що приплід тварин мислився винятково через статевий акт, якому й присвячувалися деякі обряди ведмежого свята. Переважно це були інсценізації та імітування сексуальних дій. Долгани імітували акт із тушею вбитого звіра. Евенки проводили ритуальні церемонії з членом ведмедя. А після складання черепа та кісток в анатомічній послідовності, чоловіки валили скелет на землю й також зображали коїтус. Імітація статевого акту й запліднення дозволяють пов'язувати означені обряди не лише з тотемними віруваннями, а й магією, яка є архаїчнішою попередницею релігії. Ідеться про закон подібності: подібне викликає подібне, – на якому основана гомеопатична чи імітативна магія. Іншими словами, все, що

намагаються імітувати на ведмежому святі його учасники (жерці), має відбутися насправді й сприяти розмноженню тварин.

Слід також зупинитися на ставленні людей до статевих органів ведмедів – головних дійових осіб свята. Якщо не зважати на суто практичне застосування, коли висушену матку ведмедиці використовували як ліки під час пологів, то можна відзначити, що в різних народів таке ставлення не є одностайним: айни під час поховання залишків тварини статевий член ведмедя, як і матку самки, загортали в стружки й вішали на стояче інау (заstrужені палички, які правлять за прикраси та жертвопринесення) [5, с. 152]; евенки підвішували статеві частини, разом із черепом і очима, на дереві (на їх думку, саме ці органи необхідні для відродження тварини); кети клали їх до спеціального ящика; м'ясо ведмежого члена на святі їли старі орочі, а залишені фалоси вони зберігали у зв'язці реліквій; нівхи й ороки одягали шкіру статевих частин ведмедиць на дерев'яні фігурні ложки та на ручки ритуальних ножів, якими різали м'ясо на святі; в айнів і гіляків виготовлялися фігурки, що обгорталися шерстю зі статевих органів ведмедів і уособлювали душі вбитих тварин; представники народності уде з кісточок ведмежих членів виготовляли амулети, які мали зцілювати жінок від безплідності та допомагати при пологах [2, с. 87].

«Такі частини тіла, – пише З. Соколова, – як вуха, язик, шкіра з носа, статеві органи ведмедя, відрізалися й особливим чином зберігалися (найчастіше їх вішали на дерево в спеціальному місці)» [6, с. 72]. Усі ці факти свідчать про те, що до статевих органів тотемних тварин ставилися з повагою, оскільки вони мали неабияке значення для самого факту «відродження» ведмедів. Тут слід зазначити, що, вбиваючи ведмедя, люди переконані, що він сам цього хоче, оскільки після смерті воскресає і повертається до себе додому, навантажений

до того ж усілякими дарами. Там він має розповісти, як побожно до нього ставилися люди, й у подальшому сприяти розмноженню звіра та вдалому полюванню, а також прислати замість себе наступного року ведмежа.

Цікаво, що ведмеже свято так ніколи й не було розглянуте з точки зору психоаналізу, а тим часом такий погляд пояснює деякі дуже важливі речі. Ідеться про працю «Тотем і табу», присвячену проблемам психології первісної культури та релігії. Більше того, поки що ніхто так і не зміг переконливіше пояснити протиріччя або, згідно з термінологією Фрейда, амбівалентність між убивством і поїданням тварини на тотемному святі та священною забороною того й іншого протягом року.

Коротко фрейдівська концепція така. На початку свого існування люди жили ордою, якою керував батько. Сини підкорялися батькові, а той один володів усіма жінками. Тих, хто намагався повстати проти вожака, він виганяв з орди. Синів не влаштовувала така перспектива, тому одного разу вони об'єдналися проти батька, вбили й з'їли його. Але почуття вини, яке відрізняє людину від тварин, привело братів до розкаяння. Як результат, вони більше не бажали користуватися жінками, що належали батькові.

Те, що свого часу не міг пояснити Фрейд, а саме протиріччя між статевим інстинктом і відмовою від його задоволення, сучасний дослідник тлумачить таким чином. Сексуальний акт і смерть тих, хто зазіхав на самок усередині власної групи, злилися в одне цілісне сприйняття й стали тотожними. І щоб припинити самовбивчу практику, самці мали відмовитися не лише від проявів статевого інстинкту, а й від прямої символіки в мові та від оголеності, надягнувши пов'язку на стегна [1, с. 158].

Процес заміщення (достатньо важливий аспект у концепції психоаналізу) замість батька обирає тварину, яка заміняє собою

вбитого та з'їденого й перетворюється на тотема. Таким чином, завдяки внутрішньому самообмеженню виникають два головні табу тотемізму: не вбивати тотем і не мати з ним сексуальних зносин. Але тотем об'єднував усіх членів родини й тому було заборонено позбавляти життя та вступати в статеві стосунки з усіма представниками свого племені. Так, згідно Фрейду, в процесі каяття в людини з'являється почуття совісті, якого позбавлені представники тваринного світу, народжується культура, а на зміну ендогамії приходить екзогамія.

Отже, на тотема заборонено було полювати, йому поклонялися, його вшановували як прабатька роду. Але щороку існував один день, коли влаштовувалося так зване тотемне свято. І в програмі свята було й убивство тотема, й уживання його м'яса, й оргія з інцестуальними зносинами між членами родини. Причому кожен зобов'язаний був робити те, що зазвичай заборонялося й навіть суворо каралося. Далі наставало каяття й плем'я цілий рік до наступного свята вшановувало головні табу тотемізму. Так коротко та дещо спрощено можна охарактеризувати концепцію Фрейда.

В основі сучасного ведмежого свята – також убивство тварини, якій поклоняються, – прообраз тотема. На початку святкування фривольні зносини статей суворо заборонені. Виконується це з усією строгістю до того часу, поки буде вбито ведмедя, а опісля починається колективне вживання спиртного; причому п'ють жінки й, навіть, діти: «тепер уже ніщо не втримувало в рамках помірності, й питво передбачалося нестримне. Прошло не більше години, а вже всі поголовно були веселі. Примушували пити й жінок, особливо танцюючих; діставалося «саке» й дітям. Крик був неуявний і зовсім заглушав горлові звуки танцівників» [5, с. 127]. «Дівчата й нестарі ще жінки раз у раз входять і виходять на вулицю вдвох, утрюх. У сьогоднішній день, коли в усіх

чоловіків скаламутилося в голові, небезпечно з'являтися одній на маловідвідуваній вулиці. Легко може статися, що якийсь напівп'яний гість підстереже перехожу й... затагне в кущі» [5, с. 130]. Опісля заходу сонця молоді дівчата, жертвуючи вечерею, прямували на таємні нічні побачення.

Достатньо зрозуміло й очевидно простежується паралель між тотемним святом часів палеозою з ведмежим на Сахаліні початку ХХ ст. Поки ведмідь (прообраз тотемної тварини) ще не вбитий, існує сувора заборона на коїтус. Але після вбивства все докорінно змінюється: дорослі, підігріті дією алкоголю, повністю віддаються думкам про статеві зносини та діям щодо задоволення сексуальних потреб. Ще одним доказом таких змін стосовно сексу є згадка З. Соколової про те, як обряди хантів та мансі характеризуються «свободою відносин між статями під час свята» [6, с. 72–73]. Автор указує, що протягом іншого часу такої свободи в цих народів не існує.

Таку ж думку можна підтверджує й символіка багатоденного свята в айнів. Ідеться про ножі й шаблі, які господарі та гості приносять на свято. Етнограф пише, що в ніч перед убивством ведмедя «біля пояса кожної [жінки] висіли порожні піхви. Ножі цієї ночі повинні бути витягнуті... використання ножів цього вечора взагалі заборонене...» [5, с. 103]. Але на ранок, коли ведмідь має бути приведеним на спеціально облаштований майданчик, усе змінюється: «Поки жінки вдягали дітлахів, чоловіки виносили з юрти до лобного місця ті шаблі й старі сагайдаки, що висіли вночі на стінці» [5, с. 108]. Таке зауваження може слугувати доказом того, що шабля чи ніж є уособленням статевого члена, піхви – уособленням вагіни (в перекладі з латини «вагіна» означає не що інше, як «піхви» або «футляр»), а входження зброї до піхов є символом статевого акту. Не можна заперечувати, що в народів

на примітивному рівні розвитку символіка виражена значно вагоміше й має неабияке практичне значення.

І останній момент, на якому слід зупинитися, стосується взаємозв'язку між тотемною релігією та екзогамією, коли чоловіки почали шукати собі наречених не всередині свого племені, а в чужих родах, представниці яких належали до інших тотемів. Тут ми звертаємося до другого найголовнішого табу, що існувало в примітивних суспільствах поряд із заборонаю вбивства тотема – не вступати в статеві зносини з тотемом. Як уже зазначалося, кожен чоловік під тотемом розумів усіх жінок і дівчат свого племені. Цікаво, що ця заборона, можливо дещо трансформована, існує в народів, які вшановують культ звіра.

В евенків ведмідь вважається молодшим братом матері. Міф розповідає про шлюб евенкійської дівчини та ведмедя, який її викрав. Ведмідь зустрів її брата й, помираючи від його стріли, зізнався евенку, що він його зять, наказавши надалі лише зятю знімати з нього шкуру та хоронити [6, с. 64]. Зрозуміло, що тварина ототожнюється з усіма членами роду та сприймається ними як найближчий родич; це накладає на плем'я певні зобов'язання.

Б. Васильєв, розкриваючи тему обмеження для жінок у споживанні ведмежого м'яса, пише: «Ці обмеження були суворішими для жінок свого роду й менш суворими для жінок, узятих із інших родів. Так, згідно з ороцьким ведмежим міфом, передні ноги слід їсти дружині господаря ведмедя, в той час як для «сестер», тобто для жінок свого роду, вся передня частина ведмежої туші була забороненим м'ясом» [2, с. 90]. Легенди, подібні до згадуваних, зустрічаються майже в усіх народів, які вшановують культ звіра як свого прабатька й засновника роду. Це підтверджує, що тотем ведмедя пов'язаний із материнським

родом і сягає глибокої давнини, саме того часу, коли пошуки нареченої всередині роду були змінені на екзогамний шлюб.

Важливим елементом мисливського світогляду була віра в двох олениць, лосиць чи ведмедиць котрі поступово перетворюються на жінок-рожаниць. Щоб забезпечити виживання власного роду, мисливці молилися за успішне полювання, а землероби – за отримання та збереження врожаю. При цьому обидва бажання мислилися через статевий акт: у першому випадку, в результаті якого мало з'явитися вдосталь звірів, що складали основу харчування; а для землеробів найголовнішим був процес вирощення врожаю, котрий породив стійку символіку, де земля ототожнювалася з жінкою, засіяна нива – з вагітністю, а дозрілі колосся – з народженням дитини. Ця символіка знайшла відображення в релігії й міфології, а також ремеслах, зокрема гончарстві й вишивці. У ранніх землеробських суспільствах панівне положення належало матері та родинним зв'язкам за материнською лінією. Культ богині, яка була втіленням плодovitості, з переходом до землеробства, перетворився на культ Матері-землі. Вона вагітна навесні й розроджується врожаєм; їй влаштовували жертovníки там, де мололи зерно, готували тісто й випікали хліб [3, с. 310–311]. Та ж сама символіка – лобковий трикутник, який разом із грудьми та сідницями вважався атрибутом родючості, плідності, плодovitості, – зустрічається також у похованнях і слугує незмінною ознакою богині смерті. Це можна пояснити тим, що смерть та відродження сприймалися, як єдине ціле одного й того ж процесу, в якому богиня відповідала не лише за вихід із життя, а й повернення до нього. За тодішніми уявленнями, протягом життя людина неодноразово перероджувалася: помирала й народжувалася знову вже в іншій іпостасі. Могила ототожнювалася з утробою богині. Часто покійників клали до неї в позі ембріона. Все це, на думку представників неоліту,

мало сприяти скорому відродженню небіжчика в наступному житті. Поховання були не чим іншим, як поверненням до материнського лона для наступного народження. Таким чином, можна констатувати, що поховання й обряди, з ним пов'язані, повинні були забезпечити перехід до іншого, відмінного від попереднього етапу життя. Символічно це пов'язувалося з кинутим в землю насінням, котре помирало, а згодом відроджувалося, сходило, колосилося й перетворювалося на врожай – основу землеробської діяльності.

За свідченнями М. Гімбутас, із середини V тис. до н. е. на території, що належала даній цивілізації з'явився скотарський, напівкочовий і, головне, патріархальний тип співтовариства, представлений культурами шарових амфор, баденською та шнурової кераміки чи бойових сокир [3, с. 387]. У результаті кількох хвиль вторгнення відбулося злиття та трансформація культур. Усе це створило сприятливі умови для того, щоб утворився пантеон, відомий як релігія давніх слов'ян. Нашарування різноманітних світоглядних тенденцій, що існували протягом багатьох етапів розвитку людства, створили неповторний калейдоскоп ментальності, в якому злилися воєдино як спільні, так і протилежні поняття; схожі й, здавалось би, непоєднані; ті, що сприймалися в прямому значенні, й суто символічні речі. На спадковість обрядових дій давніх мисливців і землеробів вказував ще М. Грушевський, порівнюючи обряд, що спонукав розмноження промислових тварин у австралійських аборигенів із українськими обрядами «проса», «сіяння маку» й т. і. [4, с. 133]. При цьому землеробський світогляд відкрито чи приховано пронизаний сексуальністю й сприйняттям коїтусу, як необхідної умови для успішного заняття ремеслом.

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що первісні землероби не створювали новітньої світобудови на порожньому місці.

Основні світоглядні складники давніх мисливців були використані й трансформовані до нових умов господарства. Більш того, розвиток подальших культів і, навіть, прийняття християнства не змогли викоринити споконвічних мисливських і землеробських елементів в світогляді нащадків, особливо тих, що стосувалися сексуального начала як основи культу родючості. При детальному дослідженні традиційних національних звичаїв і обрядів віднаходяться ті самі елементи, відомі ще з мисливської давнини.

Перспективи подальших досліджень. Результати даної публікації можуть бути використаними для віднаходження світоглядних реліктів давніх суспільств у культурному надбанні українського народу, а також для подальших досліджень трансформації елементів культу родючості в уявленнях про навколишній світ під час переходу від одного етапу розвитку до іншого.

Література:

1. *Бородай Ю. М. Эротика – смерть – табу: трагедия человеческого сознания / Ю. М. Бородай. – М.: Гнозис, 1996. – 416 с.*
2. *Васильев Б. А. Медвежий праздник / Б. А. Васильев // Советская этнография. – 1948. – № 4. – С. 78–104.*
3. *Гимбутас М. Культ Великой Богини: Мир Древней Европы / Мария Гимбутас. – М.: РОССПЭН, 2006. – 572 с.*
4. *Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. / М. С. Грушевський. – Київ : Либідь, 1993. – Т. 1. – 392 с.*
5. *Пилсудский Б. О. На медвежьем празднике у айнов о. Сахалина / Б. Пилсудский // Живая старина. – Вып. 1–2. – 1914. – С. 67–162.*
6. *Соколова З. П. Культ животных в религиях / З. П. Соколова. – М.: Наука, 1972. – 216 с.*

References:

1. Borodai Yu. M. *Erotica – smert – tabu: trahediia chelovecheskoho soznaniia* / Yu. M. Borodai. – M.: Hnozis, 1996. – 416 s.
2. Vasiliev B. A. *Medvezhii prazdnik* / B. A. Vasiliev // *Sovetskaia etnografiia*. – 1948. – № 4. – S. 78–104.
3. Gimbutas M. *Kult Velikoi Bogini: Mir Drevnei Evropy* / Mariia Gimbutas. – M.: ROSSPEN, 2006. – 572 s.
4. Grushevskiy M. S. *Istoriia ukrainskoi literatury: v 6 t. 9 kn.* / M. S. Grushevskiy. – Kyiv : Lybid, 1993. – T. 1. – 392 s.
5. Pilsudskii B. O. *Na medvezhiem prazdnike u ainov o. Sakhalin* / B. Pylsudskii // *Zhivaia starina*. – Vyp. 1–2. – 1914. – S. 67–162.
6. Sokolova Z. P. *Kult zhyvotnykh v relihiakh* / Z. P. Sokolova. – M.: Nauka, 1972. – 216 s.